

Grootstedelijke werkloosheid ideologie en realiteit

Guglielmo Carchedi

Feddema, R. en E.D. Hulsbergen, *Grootstedelijke werkloosheid. Ideologie en realiteit*, Publicatieburo Bouwkunde Technische Universiteit Delft, 1991.

Wie de weliswaar heterogene maar vaak ook harde realiteit van (verborgen) werklozen, zieken en arbeidsongeschikten maar enigszins kent, moet het de afgelopen jaren vreemd te moede zijn geweest. Zo is het voor de meeste beleidmakers niet langer taboe bovengenoemde groepen voor hun situatie zelf verantwoordelijk te stellen: werkloosheid, ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid zouden het best kunnen worden bestreden door verruiming van (het begrip) passende arbeid, strengere sancties bij het niet accepteren van een aangeboden baan, rigoureuze beperking van de uitkeringsduur van WAO'ers en beboeting van ziekteverzuim. Volgens R. van der Veen (Open Forum, *de Volkskrant*, 27/7/1991) gaat de door de conservatieven in V.S. gedomineerde discussie over het te vrijblijvende en uitlokkende karakter van het sociale zekerheidsstelsel ook steeds meer in Nederland overheersen.

Dat een dergelijke ideologie geen steun vindt in de empirie blijkt (ook) uit het in vorig jaar september verschenen boek *Grootstedelijke werkloosheid Ideologie en realiteit*, van de onderzoekers Feddema en Hulsbergen van de Technische Universiteit Delft. Het boek is een verslag van een analyse op hoofdlijnen van alle relevante gegevens van circa zeshonderd representatieve werklozen uit de stad Rotterdam. De auteurs maken onderscheid tussen werkloosheid op individueel niveau (de werkloze en zijn situatie en naaste omgeving), op meso-niveau (de werkloze in relatie tot beleidsvisie en werkgelegenheids- en scholingsprojecten op lokaal niveau), en op macro- of systeemniveau (de werkloze in relatie tot de arbeidsmarkt, productieontwikkelingen en het overheidsbeleid).

Uit de analyse van de onderzoeksgegevens blijkt dat er van een grote verscheidenheid onder de respondenten sprake is. Zelfs dermate groot dat de respondenten grote overeenkomst lijken te vertonen met werkenden in de samenleving. Een conclusie die allereerst al aantoonde dat werklozen relatief even maatschappelijk zijn als werkenden en derhalve niet als afwijkende categorie of als onmaatschappelijke deelcategorie kunnen worden bestempeld. Dit komt nog geprononceerder naar voren wanneer de onderzoekers expliciet de zes eerder gevonden werkloosheidstypen (reacties op werkloosheid) van H. Kroft e.a. (*Een Tijd zonder Werk*, Stenfert Kroese, 1989) doorrekenen. De laatste komen op basis van de arbeidsmarkt-variabelen inkomensstrategie, zoeken naar werk en verwachtingen omtrent arbeid en inkomen tot de bevinding van de volgende zes typen: conformisten, ritualisten, retriatisten, ondernemenden, calculerenden en autonomen.

Feddema & Hulsbergen ontdekken dat het binnen de definitie van Schuyt cs niet alleen om zes maar om elf werkloosheidstypen zou moeten gaan. Bovendien blijkt dat zowel de zes als de elf gevonden typen geen stand kunnen houden wanneer, naast de drie arbeidsmarktaspecten, ook de overige (achtergrond) kenmerken van de werkloze in de analyse worden betrokken. Binnen het geheel van verbanden van de multivariate analyse van de gegevens kan aan de drie arbeidsmarktaspecten geen bepalende waarde toegekend worden. Dat betekent enerzijds dat er sprake is van grote heterogeniteit en dat de typen van Schuyt cs op drijfzand berusten, en anderzijds dat het werkloos zijn van de werkloze nauwelijks door haar/hemzelf kan worden beïnvloed. Zijn/haar werkloosheidssituatie wordt volgens de onderzoekers voornamelijk bepaald door bovenpersoonlijke of structuuraspecten zoals: structurele werkloosheid en dus een groot tekort aan afgestemde banen, leeftijdsfase, arbeids/werkloosheidsfase, etniciteit, woonbuurt en sociaal-culturele omgeving; en fysieke of psychische belemmering bij werkloze arbeidsongeschikten. Allemaal zaken waarop een individuele werkloze geen vat heeft. Kortom, het gedrag van en de situatie van individuele werklozen rechtvaardigt geen beleidsingrepen die hem behandelen als categorie en nog verder benadelen. Volgens de auteurs zijn sancties en dwang niet in overeenstemming met de feiten en is individualisering van de werkloosheids- en reïntegratieproblematiek op basis van motivatie en vrijwilligheid het enige alternatief. Bovendien vormen op mesoniveau de werkloosheids- en scholingsprojecten volgens de onderzoekers slechts een druppel op een gloeiende plaat. Er worden sterk onvoldoende arbeids-, project- en scholingsplaatsen gecreëerd en de gelden voor werkgelegenheidsprojecten, cursussen en scholing vormen slechts een fractie van wat benodigd is. Ook internationaal gezien kan Nederland in dezen de toets der kritiek niet doorstaan. De werkgelegenheids- en scholingsprojecten voor werklozen hebben dan ook hooguit de functie van afroming, roulatie en verdeling van werkloosheid en

rigide disciplineren conform arbeid als ideologische waarde.

Deze bevindingen op individueel en meso-niveau blijken volgens de auteurs niet toevallig in lijn met de ontwikkelingen van loonarbeid en werkloosheid op macro-of systeemniveau. Sinds de zeventiger jaren is werkloosheid in plaats van conjunctureel een structureel verschijnsel geworden. De "factor arbeid" heeft sindsdien sterk aan invloed en centraliteit ingeboet. Blijken daarvan zijn een duurzaam tekort aan banen, een structurele arbeidsreserve van ongeveer 1,3 miljoen (ILO-definitie), afname van de arbeidsduur en toename van vrije tijd, een dalend arbeidsvolume in arbeidsuren (niet arbeidsjaren) sinds 1964 tot 1988 met ca 25%. Dit laatste ondanks de vele nieuwe deeltijdbanen en het uiterst sjoemelend berekenen van de omvang van werkloosheid.

Feddema & Hulsbergen laten het niet bij deze opsomming van feiten maar geven ook een verklaring. De ontwikkelingen zijn huns inziens de uitdrukking van het afnemende en afgenomen belang van de bijdrage van loonarbeid aan het totaal van de productie. De centraliteit van arbeid als meerwaarde producerende, maatschappelijk samenbindende en emanciperende categorie is sterk verminderd. Dit is huns inziens vooral het gevolg van vertechnologisering en automatisering (lees verwetenschappelijking) van de productie. Anders gezegd: productie zonder arbeid is sterk dominant geworden in relatie tot productie met arbeid. Hun conclusie is dan ook dat grotere arbeidsparticipatie via reïntegratie van werklozen en gedeeltelijke WAO'ers niet tot de realistische mogelijkheden behoort. Tenzij een rigoreuze herverdeling van arbeid via b.v. arbeidstijdverkorting wordt ingezet. Maar ook in dat geval, evenals in de huidige situatie, is herdefiniëring van de begrippen werkloosheid, werkloze en (loon)arbeid nodig wil men recht doen aan de nieuwe realiteit. Het blijven steken in het verleden zou ideologisering van arbeid en afwenteling van de consequenties daarvan op reeds extra kwetsbare groepen betekenen.

Zoals deze korte samenvatting aantoont, stelt het boek, hoewel hoofdzakelijk gebaseerd op een analyse van empirische gegevens, ook een aantal belangrijke theoretische vraagstukken aan de orde. Twee daarvan zullen hier kort besproken worden. Allereerst schijnen de auteurs te geloven dat nieuwe technologieën, evenals andere factoren, leiden tot een algemene rekwalficatie van taken. Zij stellen op pag. 17 daarover het volgende: "Onder meer ten gevolge van de technologische ontwikkeling, de marktverhoudingen (zoals verzadiging van de markt, toegenomen concurrentie, hogere kwaliteitseisen) en het overheidsbeleid verdwijnen vooral de laagst geschoolde, routinematige functies (gedekwalificeerde en gediskwalificeerde arbeid). Dat wil ook zeggen dat veel werk meer flexibel wordt, c.q. moet worden".

En op pag. 18 voegen zij daaraan toe: "de arbeidsorganisatie is er veel minder hiërarchisch en dus platter uit gaan zien. De nieuwe modern-technologische arbeidsorganisatie ... vereist een gerekwalificeerd type arbeider". Maar in noot 3 op pag. 31 kwalificeren de auteurs deze positie. Zij lijken te suggereren dat re kwalificatie en humanisering van arbeid etc. "niet altijd" in het belang zou zijn van werknemers: in dit geval, de effecten van reorganisatie van het arbeidsproces zullen leiden tot negatieve resultaten.

Deze visie roept vragen op. De discussie over de positieve effecten van reorganisatie van het arbeidsproces, bijvoorbeeld de humanisering van arbeid, wordt in de hoofdtekst gevoerd, terwijl de negatieve effecten (bijvoorbeeld dehumanisering) slechts in een voetnoot aan bod komen. Dit lijkt erop te wijzen dat de laatste min of meer als secundair worden gezien in relatie tot de eerste. In dialectische termen: re kwalificatie wordt gezien als de tendens en de kwalificatie als de tegentendens. Dit is een mogelijke interpretatie. Een andere mogelijke interpretatie van de positie van de auteurs is dat er geen structurele tendensen (en dus geen tegentendensen) zijn en dat re kwalificatie, humanisering etc. het resultaat zijn van de reorganisatie van het arbeidsproces, op voorwaarde dat de belangen van kapitaal en arbeid samenvallen. Deze positie zou echter niet alleen te veel macht aan het kapitaal toeschrijven (arbeid speelt geen rol in de inrichting van het arbeidsproces), maar reduceert ook de uitkomst van de reorganisatie van het arbeidsproces simpel tot een gevolg van een machtsrelatie; daarmee de structurele tendensen negerend die inherent zijn aan het kapitalistische productieproces. Het is niet goed duidelijk welke van de twee gezichtspunten de auteurs onderschrijven.

Het debat over de kwalificatie versus re kwalificatie vormt overigens al lange tijd een kenmerk van de arbeidssociologie en is in 1974 met Bravermans' publikatie *Labor and Monopoly Capital* opnieuw in de belangstelling gekomen. In deze boekbespreking volsta ik met de opmerking uit te werken dat het proces van de kwalificatie dialectisch moet worden geïnterpreteerd. Ten eerste, voor wat betreft arbeidskracht in het algemeen, gedekwalificeerde arbeidskracht is bepaald door de minimum omvang van maatschappelijke arbeid die nodig is om de arbeidskracht te trainen en te scholen. Dit minimum is een maatschappelijk bepaalde variabele die tendentueel groeit met de groei van de produktiekrachten. Dit is de tendens. Deze groei wordt echter belemmerd door het (proces van) incorporeren van menselijke vakbekwaamheden in techniek en arbeidsinstrumenten. Dit is de tegentendens.

Ten tweede betekent, voor wat betreft specifieke soorten van arbeidskracht, de introductie van nieuwe technologieën zowel de kwalificatie van bestaande taken (de tendens) als de schepping van nieuwe gekwalificeerde taken (de

tegentendens). Maar deze nieuwe gekwalificeerde taken worden ook op den duur onderworpen aan het proces van dekwalficatie (zie bijvoorbeeld het geval van de computer programmeurs). Bovendien is het voor het kapitaal, met het oogmerk om arbeid beter te controleren, soms nodig sommige gefragmenteerde taken in meer gekwalificeerde vorm opnieuw samen te stellen. Het is juist deze betekenis die aan experimenten als taakverrijking, kwaliteitskringen, e.d. zou moeten worden toegekend. Zodra echter de weerstand van werknemers is overwonnen, of zodra hun medewerking is verkregen, wordt het proces van dekwalficatie opnieuw in beweging gezet.

Deze onophoudelijke beweging, waarin dekwalficatie en rekwalficatie elkaar afwisselen, kan alleen als een dialectisch proces begrepen worden: de afwisselende realisering van structurele tendensen en structurele tegentendensen. De beoordeling of de tendentiële ontwikkeling dekwalficatie of rekwalficatie is, vormt een strijdpunt¹, maar ze is (ongeacht welke keuze wordt gemaakt) een voorwaarde voor het begrijpen van de structurele beweging die de objectieve onderlaag (maar ook niet de absolute determinant) vormt van de machtsrelatie tussen de verschillende sociale groepen.

Het tweede punt wat ik kort wil aanstippen, betreft de visie van de auteurs omtrent de oorzaken van structurele werkloosheid. Hun positie in deze is mij niet geheel duidelijk. Zo merken ze op pag. 17 op: "Opgemerkt dient te worden dat bepaalde technologische of economische ontwikkelingen - zoals langdurige en massale werkloosheid - niet noodzakelijk of onontkoombare processen zijn, maar ook mede door het overheidsbeleid (als resultaat van de maatschappelijke krachtsverhoudingen) worden opgeroepen". Betekent dit dat in een kapitalistische economie een goed overheidsbeleid (naar men mag aannemen daarbij de krachtsverhoudingen ten gunste van arbeid weerspiegend) structurele werkloosheid zou kunnen vermijden? Afgezien van het feit dat erg weinig economen (inclusief de recensent) hiermee zouden instemmen en dat de tekst geen theoretische rechtvaardiging voor deze stelling biedt, bestaat er een inconsistentie tussen de stelling dat werkloosheid door goed beleid zou kunnen worden vermeden en de notie dat werkloosheid als gevolg van "de afnemende centraliteit van arbeid" (pag. 18) structureel is geworden. Als "de bron van productie van goederen en diensten en dus van groei en

¹Ik beargumenteer elders (*On the Economic Identification of Social Classes*, Routledge and Kegan Paul, 1977) and *Class Analysis and Social Research*, Basil Blackwell, Oxford 1987) dat onder kapitalistische verhoudingen dekwalficatie de tendens is en rekwalficatie de tegentendens. Beide zijn aspecten van een dialectisch proces: te weten de onderschikking van arbeid aan kapitaal. De observatie dat reële onderschikking rekwalficatie zou vereisen, dus de schepping van nieuwe gekwalificeerde banen of de beperkte her-groepering van bestaande banen, zou de observant niet moeten misleiden dit als een nieuwe tendens te zien. Deze fout is in het verleden vaak gemaakt en wordt tegenwoordig nog vaak begaan.

welvaart" (ibid) steeds meer 'dode arbeid' en steeds minder 'levende arbeid' is, dan moet langdurige en massale werkloosheid noodzakelijk en onontkoombaar zijn.

Los van deze inconsistentie, lijkt het mij duidelijk dat de auteurs van mening zijn dat technologische innovaties produktiemiddelen voor mensen vervangen en dus werkloosheid veroorzaken. Dit is zeker het geval. Alleen schijnen de auteurs te geloven dat dit een unilineair proces is van voortdurend toenemende werkloosheid. De fluctuerende beweging van de kapitalistische economie laat echter zien dat lange perioden van economische groei en lage werkloosheid worden gevolgd door lange perioden van depressie en crises met hoge werkloosheidscijfers². Wat in de ogen van de auteurs een nieuw fenomeen van werkloosheid sinds enkele decennia is, is in feite zo oud als het kapitalistische systeem zelf. Wanneer de lange golf van economische stagnatie en crisis, die begin 70er jaren startte, voldoende constant kapitaal zal hebben vernietigd en de omvang van de meerwaardevoet voldoende zal hebben verminderd, dan zullen de voorwaarden voor hernieuwde winstgevendheid zijn opgebouwd en zal een nieuwe lange golf van economische expansie volgen. Werkloosheid zal dan weer grotendeels verdwijnen.

Dit is mijn inziens een punt van groot belang. Het logische gevolg van de analyse van de auteurs is dat het mogelijk is onbeperkt door te gaan met het vervangen van mensen door machines en dat dus een beleid van gegarandeerd basis inkomen mogelijk en rationeel is. De andere kant van toenemende werkloosheid is afnemende koopkracht. Mensen zonder werk hebben geen koopkracht, tenzij enige koopkracht van de werkenden (producenten van waarde) door de Staat naar werklozen wordt overgeheveld en herverdeeld. Het systeem creëert enerzijds een toenemend aantal gebruikswaarden, terwijl het anderzijds tegelijkertijd de koopkracht reduceert; een koopkracht die nodig is van het realiseren van genoemde gebruikswaarden. Bij gevolg ontstaan dus realisierungs- en winstgevendheidscrises, hoewel deze op velerlei manieren vertraagd kunnen worden. In een kapitalistische economie is geen gegarandeerd basis-inkomen mogelijk, zoals de bezuinigingen van de laatste tien jaren aantonen. Geen kapitalist noch een regering gebaseerd op het vergemakkelijken van de reproductie van het kapitalistische systeem, kan instemmen met vaste (of stijgende) lonen terwijl de winsten dalen (behalve in tijdelijke of uitzonderlijke situaties). De enige manier om crises te vermijden is het afschaffen van productie voor winst en het beginnen met produceren voor menselijke behoeften.

²Zie mijn *Frontiers of Political Economy*, Verso, London, 1991, chapter 5.

In tegenstelling tot wat de auteurs schijnen te geloven, kan slechts in een maatschappij die niet gebaseerd is op produktie voor winst maar voor menselijke behoeften, de produktie van maatschappelijke rijkdom afhangen van produktie zonder arbeid. In een kapitalistische maatschappij vormt produktie zonder arbeid juist de basis van economische crises, met alle bijkomende kosten in termen van menselijk lijden. Indien mijn stelling en analyse juist zijn dan rijst vervolgens de vraag: in hoeverre zijn de overigens interessante beleidsaanbevelingen nog van waarde. Mijn analyse heeft immers de onmogelijkheid (in elk geval eerder dan de mogelijkheid) aangetoond om toenemende werkloosheid met een gegarandeerd basisinkomen te verzoenen. Overigens noemen de auteurs ook andere mogelijke beleidsombuigingen zoals arbeidstijdverkorting en herverdeling van arbeid; thema's waar ik nu niet nader op kan ingaan.

De kracht van het boek *Grootstedelijke werkloosheid Ideologie en realiteit*, is zijn zorgvuldige empirische analyse van de verschillende niveaus van werkloosheid (micro-, meso-, en macro-niveau), het ontzenuwen van allerlei mythen rondom werkloosheid en werklozen, en zijn uitvoerige beschrijving van de relevante literatuur. Het zwakke punt van de studie is m.i. gelegen in de analyse van bovengenoemde aspecten van het kapitalistische systeem. Maar, ondanks deze kritiek, het geheel overziende vormt *Grootstedelijke Werkloosheid* niettemin een stimulerende bijdrage aan het debat over de ontwikkelingen binnen werkloosheid en arbeid. Elke persoon die zich bij de werkloosheidproblematiek betrokken voelt is aanbevolen dit boek te lezen.